

НОВІ ПІДХОДИ ДО РОБОТИ НАД ФРАЗЕОЛОГІЧНИМ МАТЕРІАЛОМ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Стаття дозволяє вирішити деякі актуальні питання сучасної методики навчання молодших школярів в галузі української мови. В ній обґрунтовуються найбільш ефективні шляхи формування культури мовлення молодших школярів на основі вивчення фразеології. Подаються прийоми, форми, види завдань, що сприятимуть глибокому засвоєнню учнями фразеологічного матеріалу, а різноманітність форм роботи дасть змогу кожного разу зацікавлювати дітей, уникати одноманітності і монотонності.

Ключові слова: культура мовлення, молодший школяр, фразеологічний матеріал, робота над фразеологізмами.

Постановка проблеми. Мовна культура людини – це дзеркало її духовної культури. Вчення рідної мови має бути зорієнтоване на формування мовної особистості, яка забезпечує розширення функцій державної мови, творення українського мовного середовища в усіх сферах суспільного життя, природне бажання повернутися в своєму щоденному побутовому спілкуванні до перерваних традицій, до відродження традиційної культури у спілкуванні. Тому мовну особистість покликано формувати навчальні заклади нового типу, що у своїй діяльності безпосередньо реалізують концепцію національної школи. Виконанню цього завдання сприяє і основна мета нової програми з української мови: формування ключової комунікативної компетентності молодшого школяра, яка виявляється у здатності успішно користуватися мовою. Іван Франко, якому притаманне вживання фразеологізмів у своїх творах, наголошував, що у „цих маленьких мовних одиницях збережена глибока істина про характер, мораль, етику, вірування нації” [9, с.8].

Вивчаючи фразеологію, дитина занурюється в українську культуру, бачить особливості менталітету нашої країни. А це сприяє вирішенню соціокультурної змістової лінії, яка передбачає формування в учнів уявлення про мову як форму вияву культури українського народу, розширення уявлень школярів про свою державу Україну, засвоєння малих українських фольклорних форм, національних формул і мовленнєвого етикету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені-мовознавці, психологи, відомі методисти – М.І. Жинкін, Л.С. Виготський, Ж. Піаже, Г.С. Костюк, М.С. Вашуленко, Л.О. Варзацька, Т.Ф. Потоцька – наголошують на цілеспрямованості лексичної роботи: важливо не лише розширити словник учнів, а й розвинути вміння користуватися виражальними можливостями слова для точної передачі думки. В контексті реалізації цього завдання постає проблема збагачення й увиразнення мовлення молодших школярів фразеологізмами. В останнє десятиріччя зросла увага методистів до питань лінгводидактичного забезпечення змісту і форм роботи з учнями при вивченні фразеологічного матеріалу. Оволодіння фразеологією – невід’ємна складова частина мовленнєвої культури людини. На жаль, в останній час помітна тенденція до зменшення активного використання молодшими школярами виражальних можливостей фразеології. Цьому сприяють, зокрема, сучасні засоби масової інформації, телебачення, які не є прикладом високої літературної мови для підростаючого покоління. На сучасному етапі суспільства люди охотніше використовують у своєму мовленні слова іншомовного походження, жаргонізми. А дитина молодшого шкільного віку дуже сприйнятлива до всіх впливів, вона повторює все, що чує і сприймає це за норму. На необхідність збагачення мовлення дітей молодшого шкільного віку фразеологізмами наголошують А. Бородич, Н. Лунько, Л. Соловець, О. Лобчук, Е. Ігнатенко, Л. Урсуленко та багато інших сучасних вчителів, методистів, вчених, лінгвістів [7, 8]. Фразеологізми в початковій школі

вивчаються мало, але в житті людина постійно з ними зустрічається. Більшість шкільних програм з української мови для початкових класів зорієнтована лише на поверхневе знайомство з фразеологічними одиницями, що веде до неприпустимих наслідків – недостатньо високий рівень знання дітьми цих перлин народної мудрості. Над формуванням культури мовлення необхідно працювати, формуючи активну мовленнєву особистість, яка вміє користуватись усіма скарбами української мови. Адже кожний учень початкової школи – маленький громадянин України, він – майбутнє нашої держави, а отже – майбутнє нашої державної мови.

Формулювання цілей статті. У статті обґрунтовуються найбільш ефективні шляхи формування культури мовлення молодших школярів на основі вивчення фразеології. Подаються прийоми, форми, види завдань, що сприятимуть глибокому засвоєнню учнями фразеологічного матеріалу, а різноманітність форм роботи дасть змогу кожного разу зацікавлювати дітей, уникати одноманітності і монотонності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З фразеологічними зворотами, учні знайомляться аж у 5 класі. У молодших класах ця робота, як така, програмою не передбачена, і тому багато вчителів навіть не намагається роз'яснювати дітям суть таких словосполучень, хоч учні постійно стикаються з ними в усному мовленні або читаючи художні тексти – як програмові, так і призначені для позакласного опрацювання. Очевидно, ці класоводи вважають, що значення фразеологічних висловів школярі зрозуміють на основі власного мовного досвіду або контексту. Але сприймати переносне значення слів без спеціальної роботи учням молодших класів досить важко. Вони сприймають їх значення буквально і навіть не розуміють, що помиляються. Фразеологія для початкових класів є досить складним і об'ємним матеріалом, і програмою, як вже було зазначено, ця робота не передбачена, а спеціальні завдання з цієї теми зустрічаються лише на олімпіадах, причому досить часто, як зазначають вчителі. В новій програмі з української мови зазначено, що учні аж у третьому класі знайомляться з прямим і переносним значенням слів. Згідно з вимогами цієї програми учень „пояснює і вживає у власному мовленні опрацьовані за підручниками фразеологізми, зокрема, прислів'я” [4]. Діюча програма для четвертого класу передбачає розширення уявлень учнів про лексичне значення слова, а саме слів з абстрактним значенням. Про вивчення фразеологізмів в даній програмі мова не йде.

Отже, якщо знання фразеологізмів розраховано лише на учнів з високим рівнем навчальних досягнень, то це ще раз підкреслює важкість цього матеріалу. Але тут постає таке парадоксальне питання: Як матеріал, над яким не передбачено проведення майже ніякої адаптованої до рівня початкових класів роботи, буде легким? Звичайно ж, якщо не ознайомлювати дітей з фразеологізмами на потрібному рівні, вони не будуть володіти цими знаннями, і подальше вивчення їх в середній школі викликатиме у дітей певні труднощі.

Багато вчителів сучасних шкіл стверджують, що працювати з дітьми над фразеологічним матеріалом важко ще і через те, що підручники недостатньо насичені вправами, які розраховані на збагачення фразеологічного словника дітей.

З метою визначення наявності матеріалу для роботи з фразеологізмами були проаналізовані підручники з української мови і літературного читання для початкових класів. В результаті аналізу було виявлено, що фразеологічні одиниці в них представлено лише деякою мірою.

З аналізу підручників для 2 класу „Українська мова” [2] і „Літературне читання” [6] було виявлено лише 2 фразеологізми: *бити байдики, де раки зимують*. Більшого значення в підручниках надається прислів'ям та приказкам. Підручник з української мови для 2 класу містить невелику кількість вправ на засвоєння семантики прислів'їв. Це зокрема вправи такого характеру:

- прочитай вирази (прислів'я). Поясни їх значення. Склади з ними речення;
- як ти розумієш вираз? Склади з ним речення.

Як бачимо, це дуже маленький обсяг матеріалу для ефективної роботи з фразеологізмами. Тим паче, що у підручниках не передбачено ніякої творчої роботи над фразеологічними одиницями. Дітям лише пропонується знайти пояснення висловів.

У 3 класі на сторінках нових підручників „Літературне читання” [5] і „Українська мова” [1] можна зустріти ще 20 нових фразеологічних одиниць, зокрема: *пекти раків, байдики бити; взяти ноги на плечі; набрати води в рот; викинути з голови; вертїтися під ногами; замилювати очі; задирати носа; наківати п'ятами; розбити глека, тримати язика на припоні, водою не розїллєш, крутити носом, дерти вгору носа, орати носом, водити за нїс, випустити з-під носа, кльовати носом, встромляти носа, зарубати собі на носі. В підручнику української мови ми зустріли 1 вправу з фразеологізмами, в підручнику „Літературне читання” – лише у трьох текстах зустрілись фразеологічні звороти.*

Але типи вправ на ознайомлення з фразеологізмами на сторінках підручника з української мови для 3 класу не змінюються. Вони аналогічні до тих, які діти виконували в 2 класі.

У читанках для 4 класу було виявлено ще приблизно 20 фразеологічних одиниць, включаючи прислів'я та приказки, з якими діти ще не знайомі. Наприклад: *пуститися гопака, перехопити дух, світла голова, опинитися просто неба, кинутися з усіх ніг, йти як не своїми ногами, чого доброго, кидати на поталу* та інші.

А ось щодо вправ, то на сторінках підручника „Українська мова” помітний деякий прогрес. Тут окрім знайомих дітям вправ додаються, хоча дуже рідко, вправи типу: „Добери до поданих висловів синоніми (антоніми)”.

Проаналізувавши підручники для початкових класів, не можна сказати, що вивченню фразеології приділяється мало уваги. Але можна сказати, що недостатньо. Підручники насичені немалою кількістю фразеологічних одиниць, але система вправ з ними є неефективною, тобто обсяг і різновиди вправ, які подані у підручниках на засвоєння і вживання фразеологічних одиниць, не відповідають обсягу власне фразеологічних одиниць. А це суперечить принципу систематичності – одному з найголовніших принципів дидактики. Способи і методи роботи із вивчення фразеологізмів у початковій школі одноманітні. А це не сприяє виробленню у дітей пізнавального інтересу, а отже діти засвоюють фразеологічний матеріал лише поверхово. Така фрагментарність суперечить принципу системності і не відіграє суттєвої ролі у роботі над фразеологічними одиницями. Працювати з такими виразами дітям нецікаво, а отже, потім у них відсутня звичка користуватися цими скарбами української мови в своєму мовленні. Тому завданням вчителя постає така креативна організація роботи над фразеологією, аби діти не лише розуміли значення виразу і вміли ввести його у речення, але й збагатили ними свій активний словник.

Практика показує, що такі сподівання на стихійне засвоєння дітьми мовних засобів не завжди обґрунтовані. Нерідко молодші школярі, не розуміючи значення фразеологізму, все ж схоплюють у цілому зміст тексту, і нерозуміння залишається непоміченим ні вчителем, ні самими учнями. Таке читання аж ніяк не сприяє виробленню в учнів уваги до слова, більше того, в них може вкоренитися шкідлива думка, ніби для розуміння цілого тексту зовсім не обов'язково вникати у суть кожної деталі. Часом діти, мислячи конкретно, сприймають фразеологізми буквально, на основі лексичних значень їхніх компонентів. Це теж створює значні перешкоди у засвоєнні змісту прочитаного. Натрапивши, наприклад, на репліку: *ось де собака заритий*, учень починає думати, про якого собаку йдеться, хто і коли його зарив, перестає стежити за розвитком сюжету. І, розуміється, чим менш досвідчений читач, тим частіше така небезпека йому загрожує. Це мусять враховувати класоводи, які мають справу саме з читачами-початківцями.

Отже, з огляду на те, що спеціальної систематичної роботи над фразеологічним матеріалом в діючих підручниках з української мови та літературного читання немає, і програми такої роботи не передбачають, а лише зазначають, що учні повинні пояснювати і

вживати у власному мовленні опрацьовані за підручником фразеологізми, постає актуальною потреба у створенні системи фразеологічної роботи, розрахованої на вік учнів початкових класів.

У своїй статті ми пропонуємо систему роботи в початковій школі. Ця система реалізує в собі найефективніші шляхи збагачення мовлення дітей фразеологізмами, що складається з таких ланок:

1 – комплекс вправ над фразеологізмами;

2 – словникова робота та робота із фразеологічним словничком на ілюстративній основі „Країна Фразеологія”;

3 – робота над серією презентацій „По фразеологічних стежках”.

I. Комплекс вправ над фразеологізмами

Щодо першої ланки, то в цьому комплексі розроблено два типи вправ:

I тип – спрямовані на сприйняття й усвідомлення фразеологічних одиниць:

- створення асоціацій із малюнковим зображенням фразеологізму;
- тлумачення і запам'ятовування фразеологічних одиниць;
- вправи на визначення лексичного значення фразеологічних одиниць;
- демонстрація вживання словосполучень як фразеологізмів, і як вільних;
- порівняння фразеологічних висловів в українській і російській мовах;
- пояснення значення підкреслених словосполучень;
- утворення цілих фразеологізмів за його частинами;
- поєднання однакових за значенням виразів;
- відшукування зайвого за логікою фразеологізму;
- вправи на використання тлумачних та фразеологічних словників;
- вправи з використанням словничка „Країна Фразеологія”;
- заміна виділених фразеологізмів одним словом або виразом (користуючись довідкою);
- відшукування у тексті фразеологічних одиниць.

II тип – спрямовані на активне вживання в усному і писемному мовленні:

- заповнення пропусків відповідними фразеологічними одиницями;
- підбір до заданих висловів чи ситуацій відповідних за значенням фразеологізмів;
- підбір фразеологізмів за заданим словом;
- вправи на підбір синонімів та антонімів до поданих фразеологізмів;
- вправи на визначення джерела походження фразеологізмів;
- дидактичні ігри;
- вправи у формі тестових завдань;
- підбір стійкого вислову до малюнку;
- підбір всіх відомих фразеологізмів, пов'язаних із зображенням певного предмету;
- побудова речень із заданими фразеологічними одиницями.

Запропонований комплекс вправ є ефективним, адже виконує наступні функції:

- комунікативну (підготовка до мовленнєвої діяльності з урахуванням ситуації спілкування);
- мотиваційну (формування інтересу до засвоєння фразеологізмів; спонукання до використання їх у мовленні);
- пізнавальну (засвоєння нових знань з культури вербального і невербального спілкування; розширення знання учнів про безмежний світ людини);
- формувальну (формування мовленнєвої особистості; культури спілкування);
- розвивальну (розвиток не лише мовлення, але й мислення, пам'яті);
- організаційну (включення у різні ситуації спілкування);
- виховну (виховання особистості, здатної до комунікації);

- народознавчу (забезпечення засвоєння дітьми скарбів рідної мови, українського менталітету; служить могутнім засобом виховання в національному дусі);
- корекційну (сприяння попередженню і усуненню помилок, пов'язаних з неправильним вживанням фразеологізмів під час спілкування);
- контрольну (перевірка засвоєння фразеологічних одиниць, умінь засобами фразеології оцінити ситуацію спілкування, мовця).

Розроблений комплекс вправ систематично може використовуватися на кожному уроці української мови. Для того аби використання фразеологічних вправ було доречним, потрібно їх пов'язувати з темою уроку, тобто вони будуть частиною матеріалу, на якому подаватиметься нова тема. Адже сучасна програма і без того дуже насичена великим змістом матеріалу. Тож потрібно адаптувати фразеологічну роботу до уроку, зробити її доречною, такою, яка буде викликати пізнавальний інтерес, а не перевантажуватиме учнів. Такі вправи доцільно використовувати під час закріплення знань учнів. Наприклад, до теми уроку „Іменник” можна пропонувати такі завдання:

Завдання 1. Прочитайте вислів „Як із гуся вода”. Як ви його розумієте?

Завдання 2. Знайдіть і підкресліть у цьому вислові іменники. Які фразеологізми, пов'язані з цими іменниками ви знаєте?

Робота над фразеологізмами буде систематичною, якщо на кожному уроці будувати завдання для вивчення нової теми з активним залученням фразеологічного матеріалу. Учні повинні якнайчастіше зустрічатися з фразеологічними одиницями, намагатися самостійно або з допомогою вчителя тлумачити їх, бачити, що ці маленькі „перлинки” активно функціонують в українській мові. Тож вчителю слід подавати взірець такого використання фразеологізмів.

Цей комплекс завдань дуже доцільно використовувати також і при диференційованій роботі. Учні можна пропонувати завдання різної складності відповідно до рівня знань для самостійної роботи або як додаткові для тих учнів, які швидше за інших виконують роботу за підручником, а також при індивідуальній роботі з обдарованими учнями.

II. Словникова робота та робота із фразеологічним словничком на ілюстративній основі „Країна Фразеологія”.

Вміння користуватися словником сприяє збагаченню мови дітей, розвивається пам'ять, підвищується грамотність, виховується звичка працювати самостійно. Саме з цією метою нами було розроблено словничок „Країна фразеологія”.

Структуру цього словника складають 2 частини – теоретична (ліва сторінка кожного розвороту) і практична (права сторінка розвороту). В теоретичній частині матеріал розташований за алфавітним порядком. До кожної нової букви подаються ряди фразеологічних синонімів, фразеологізми в малюнках, а також перелік фразеологізмів, пов'язаний з певним словом на цю букву. Практична частина передбачає виконання дітьми ряду завдань як із вже відомими фразеологічними одиницями, так і з ще незнайомими, що стимулює їх пошукову діяльність. В цій же частині відведено окреме місце, де учень може прописати вислови, які він зустрів сам під час класного чи позакласного читання або почув у чиємусь мовленні.

Матеріал та завдання у словнику розташовані таким чином, аби стимулювати пошукову діяльність дітей та розвивати пізнавальний інтерес. Не всі фразеологізми, які містяться в практичній частині, є в самому словникові, тому учневі слід звертатися за допомогою або до вчителя чи батьків, або до іншого фразеологічного словника. У практичній частині діти неодноразово працюють з одними й тими ж фразеологізмами, що сприяє глибшому їх засвоєнню.

Даний словник використовувався на уроках української мови, класного і позакласного читання, на уроках розвитку мовлення. методика роботи з фразеологічним словником „Країна Фразеологія” передбачає:

1. знайомство зі словником, його призначенням та правилами користування;
2. робота з теоретично частиною (робота з малюнками; усвідомлення і запам'ятовування значень);
3. окрема робота з практичною частиною (виконання учнями практичних завдань під керівництвом учителя і самостійно);
4. включення вчителем фразеологізмів, поданих у словнику, у завдання для закріплення під час вивчення певної теми або як додаткові завдання;
5. пошукова діяльність учнів (звертання до інших словників для виконання практичних завдань; заповнення пустих рядків фразеологізмами, з якими учень зустрічається під час класного чи позакласного читання або чує в мовленні);
6. використання учнями матеріалу словника для побудови зв'язних висловлювань.

Такий словничок учні можуть використовувати як під керівництвом учителя, так і самостійно. Це може бути варіантом самостійної роботи на уроці або як додаткове домашнє завдання.

Дуже доцільно працювати над розвитком мовлення з різними словниками. Діти можуть користуватися вже готовими словничками, а також, паралельно до цього, вести власний, що буде значно підвищувати їхню пізнавальну активність. Такі словники можуть бути тематичними, наприклад: „Тварини”, „Рослини”, „Професії”, або складатися на певну літеру в алфавітному порядку. Також можна пропонувати учням вести фразеологічні словники за прочитаними творами, аби потім визначати авторів, які використовують у писемному мовленні ці скарби народної мудрості.

III. Робота над серією презентацій „По фразеологічних стежках”.

Сучасний ефективний урок характеризується розумним використанням різних засобів навчання з метою підвищення пізнавальної активності та інтересу молодших школярів до виучуваного матеріалу. Серед них особливе місце займають технічні засоби навчання. Для створення таких презентацій слід використовувати матеріал, розроблений для комплексу вправ та для словничка „Країна Фразеологія”, але адаптований до вивчення певних тем. Таке унаочнення фразеологічного матеріалу сприяє глибшому засвоєнню його учнями, а також викликає пізнавальний інтерес, що відіграє велику роль у знятті труднощів, які виникають при вивченні такої складної для дітей теми.

Висновки. На кожному уроці з української мови можна використовувати різні варіанти фразеологічної роботи – робота зі словничком, виконання завдань в індивідуальних картках, виконання вправ, поданих у презентації. Така комплексна робота сприятиме глибокому засвоєнню учнями фразеологічного матеріалу, а різноманітність форм роботи дає змогу кожного разу зацікавлювати дітей, уникати одноманітності і монотонності. Цей матеріал можна використовувати на уроках української мови, під час класного та позакласного читання, у гуртках „Мовознавець”, для підготовки учнів до олімпіади.

Список використаних джерел

1. Вашуленко М.С. Українська мова : підруч. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням українською мовою / М.С.Вашуленко, О.І.Мельничайко, Н.А.Васильківська / за ред. М.С.Вашуленка. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. – 192 с.
2. Захарійчук М.Д. Українська мова: підручник для 2 кл. загальноосвітн. навч. закл. з навч. українською мовою / М.Д. Захарійчук. К.: Грамота, 2012. – 176 с.
3. Культура мовлення у процесі навчання: Теорія і практика. Збірник наукових робіт. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 119 с.
4. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – 392 с.

5. Науменко В.О. Літературне читання : укр. мова для загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою : підруч. для 3-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Віра Науменко. – К. : Генеза, 2014. – 176 с.
6. Науменко В.О. Літературне читання: укр. мова для загальноосвітн. навч. закл. з навчанням укр. мовою: підручник для 2 кл. / В.О. Науменко. – К.: Генеза, 2012. – 160 с.
7. Соловець Л.О. Фразеологізм як засіб формування культури спілкування молодших школярів / Л.О. Соловець // Початкова школа. – 2006. – № 6. – С. 19-22.
8. Тихоша В. Уроки з фразеології у третьому класі / В.Тихоша, Л.Урсуленко // Початкова школа. – 2008. – № 11. – С. 22.
9. Шрамко О. Регіональний фразеологічний мовний матеріал як засіб соціалізації молодших школярів / О. Шрамко // Початкова школа. – 2011. – № 12. – С. 7-11.

Анотація. *Светлана Дубяга. Новые подходы к работе над фразеологическим материалом в начальной школе.*

Статья решает некоторые актуальные вопросы современной методики обучения младших школьников в области украинского языка. В ней обосновываются наиболее эффективные пути формирования культуры речи младших школьников на примере изучения фразеологии. Подаются приемы, формы, виды заданий, способствующих глубокому усвоению учащимися фразеологического материала, а разнообразие форм работы позволит каждый раз заинтересовывать детей, избегать однообразия и монотонности.

Ключевые слова: *культура речи, младший школьник, фразеологический материал, работа над фразеологизмами.*

Summary. *Svitlana Dubyaga. The new approaches of working on phraseological material in elementary school.*

The article can solve some urgent problems of primary school children's teaching modern methods in Ukrainian. It justified the most effective ways of creating a speech primary school children's culture by studying phraseology. There are served techniques, forms, kinds of tasks that will help students master the idiomatic material, and the diversity of work will help motivate children at a time, to avoid the sameness and the monotony.

Keywords: *speech culture of speech, pupils of elementary school, phraseological material, work on phraseology.*